2026-yil
7-son

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI

ILMIY - METODIK

JURNALI

saen.uz

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI

2026-yil
7-son

Bosh muharrir:
Shoumarov G‘ayrat Bahromovich, psixologiya fanlari doktori, akademik

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Qodirov Umarali Do‘stqobilovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Mas’ul kotib:
Muqimov Alisher

Texnik muharrir:
Qarshiyev Jamshid Murotaliyevich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

TAHRIR HAY’ATI:

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI
Ayupov Shavkat Abdullayevich, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
A’zamov Abdulla, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
Zohidov Erkin A’zamovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

02.00.00 – KIMYO FANLARI
Normaxamatov Nodirali Soxobataliyevich, kimyo fanlar doktori, professor
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, kimyo fanlar doktori, akademik

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI
Abdurahmonov Ibrohim Yo‘lchiyevich, biologiya fanlari doktori, akademik
Sulaymonov Botirjon Abdushukurovich, biologiya fanlari doktori, akademik

04.00.00 – GEOLOGIYA-MINERALOGIYA FANLARI
Fayziyev Abdulhaq Radjabovich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor
Husanov Sultonboy To‘xtayevich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor

05.00.00 – TEXNIKA FANLARI
Allayev Qahramon Rahimovich, texnika fanlari doktori, akademik
Majidov Inom Urishevich, texnika fanlari doktori, professor
Turobjonov Sadritdin Maxamatdinovich, texnika fanlari doktori, akademik
Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

06.00.00 – QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARI
Namozov Shodmon Ergashovich, qishloq xo‘jaligi fanlari doktori, akademik
Shoumarov Hikmat Bahromovich, qishloq xo‘jaligi fanlari nomzodi, professor

07.00.00 – TARIX FANLARI
Ziyo Azamat Hamid o‘g‘li, tarix fanlari doktori, akademik
Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich, tarix fanlari doktori, akademik
Yusupova Diloram Yunusovna, tarix fanlari doktori, akademik

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI
Abdurahmonov Qalandar Xodjayevich, iqtisod fanlari doktori, akademik
Musayev Behzod Anvarovich, iqtisod fanlari nomzodi
To‘xliyev Nurislom, iqtisod fanlari doktori, akademik
G‘ulomov Saidahror Saidahmedovich, iqtisod fanlari doktori, akademik

09.00.00 – FALSAFA FANLARI
Nazarov Qiyom Normirzayevich, falsafa fanlari doktori, professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich, filologiya fanlari doktori, akademik
Xidirov Rajab Gulmatovich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (Tojikiston)

11.00.00 – GEOGRAFIYA FANLARI
Nigmatov Asqar Nigmatullayevich, geografiya fanlari doktori, professor
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, geografiya fanlari doktori, professor

12.00.00 – YURIDIK FANLAR
Rustamboyev Mirzayusuf Hakimovich, yuridik fanlar doktori, professor
Saidov Akmal Xolmatovich, yuridik fanlar doktori, akademik
Xolmo'minov Jumanazar Toshtemirovich, yuridik fanlar doktori, professor
Qodirov Bobiromon Bekmurodovich, yuridik fanlar doktori, professor

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI
Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, akademik
Ibraimov Xolboy, pedagogika fanlari doktori, akademik
Musurmonova Oynisa, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Bahrom Norboyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

14.00.00 – TIBBIYOT FANLARI
Akilov Xabibulla Ataullayevich, tibbiyot fanlari doktori, professor
Nazirov Feruz Gafurovich, tibbiyot fanlari doktori, akademik

15.00.00 – FARMATSEVTIKA FANLARI
Abdullabekova Viloyat Nurillabekovna, farmatsevtika fanlari doktori, professor
Tulaganov Abduqodir Abdurahmonovich, farmatsevtika fanlari doktori, professor

16.00.00 – VETERINARIYA FANLARI
Daminov Asadullo Suvonovich, veterinariya fanlari doktori, professor
Jabborov Shuhrat Abdumajidovich, veterinariya fanlari doktori, professor
G'afurov Aktam G'afurovich, veterinariya fanlari doktori, professor

17.00.00 – SAN'ATSHUNOSLIK FANLARI
Ahmedova Nigora Rahimovna, sanatshunoslik fanlari doktori, professor
Hakimov Akbar Abdullayevich, san'atshunoslik fanlari doktori, akademik

18.00.00 – ARXITEKTURA
Nozilov Dodo Avazovich, arxitektura fanlari doktori, professor
Uralov Axtam Sindarovich, arxitektura fanlari doktori, professor

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI
Abdusamatov Hasanboy Usmonjon o'g'li, psixologiya fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Karimova Vasila Mamanosirovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Halimova Mashraboy Vohidovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Lazar Drajeta, psixologiya fanlari doktori, professor, Belgrad, Serbiya
Karpinskiy Konstantin Viktorovich, psixologiya fanlari doktori, professor, Grodno, Belarussiya
Suletbayeva Ella Serikbayevna, psixologiya fanlari doktori, dotsent

22.00.00 – SOTSIOLOGIYA FANLARI
Bekmurodov Mansur Bobomurodovich, sotsiologiya fanlari doktori, professor
Toshmuhamedova Dilorom Gafurdjanovna, sotsiologiya fanlari doktori

23.00.00 – SIYOSIY FANLAR
Fayzullayev Alisher Omonullayevich, siyosiy fanlar doktori, professor
Hasanov Otabek Abdurashidovich, siyosiy fanlar doktori
Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Omonov Baxtiyor Axtamovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Quronboyev Qahramon Qo'chqorovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Avazov Komil Xolliyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori

24.00.00 – ISLOMSHUNOSLIK FANLARI
Ibrohimov Ne'matulla, filologiya fanlari doktori, akademik
Islomov Zohidjon Mahmudovich, filologiya fanlari doktori, professor

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
7-son

UDK: 159.9:316.6

Qodirov Umarali Do‘stqobilovich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasi mudiri,
psixologiya fanlari doktori, professor

DESTRUKTIV XULQ-ATVOR: PSIXOLOGIK MAZMUNI, SHAKLLANISH OMILLARI VA PROFILAKTIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada destruktiv xulq-atvorning psixologik mohiyati, shakllanish mexanizmlari va profilaktikasining zamonaviy yondashuvlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda shaxs xulq-atvorining shakllanishida biologik, individual-psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri biopsixososial yondashuv asosida yoritilgan. Destruktiv xulqning psixologik determinantlari xorijiy va mahalliy psixologiya maktablarining ilmiy qarashlari asosida tahlil qilinib, shaxs rivojlanishi, ijtimoiy muhit, tarbiya va shaxslararo munosabatlarning mazkur jarayondagi o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, emotsional intellekt, psixologik rezilyentlik, samarali moslashuv strategiyalari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash destruktiv xulqning oldini oluvchi muhim himoya omillari sifatida asoslangan.

Kalit so‘zlar: destruktiv xulq-atvor, shaxs psixologiyasi, biopsixososial yondashuv, ijtimoiy muhit, agressiya, autoagressiya, psixologik profilaktika, psixokorreksiya, emotsional intellekt, rezilyentlik.

ДЕСТРУКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ: ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ, ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРОФИЛАКТИКА

Аннотация. В статье представлен теоретический анализ психологической сущности деструктивного поведения, факторов его формирования и современных подходов к профилактике. Деструктивное поведение рассматривается как сложное биопсихосоциальное явление, возникающее в результате взаимодействия биологических предпосылок, индивидуально-психологических особенностей личности, семейных отношений и факторов социальной среды. На основе психоаналитического, бихевиорального, когнитивного, гуманистического и деятельностного подходов раскрываются психологические механизмы формирования деструктивных проявлений. Особое внимание уделено роли эмоционального интеллекта, психологической резильентности, эффективных стратегий совладания со стрессом и социальной поддержки как защитных факторов

Ключевые слова: деструктивное поведение, психологическая сущность, биопсихосоциальный подход, агрессия, аутоагрессия, психологическая

профилактика, психокоррекция, эмоциональный интеллект, резильентность, когнитивный подход.

DESTRUCTIVE BEHAVIOR: PSYCHOLOGICAL ESSENCE, FORMATION FACTORS AND PREVENTION

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the psychological essence of destructive behavior, the factors contributing to its formation, and modern approaches to its prevention. Destructive behavior is considered as a complex biopsychosocial phenomenon formed through the interaction of biological predispositions, individual psychological characteristics, family relationships, and social environmental factors. The psychological mechanisms of destructive behavior are examined based on psychoanalytic, behavioral, cognitive, humanistic, and activity-based approaches. Special attention is given to emotional intelligence, psychological resilience, effective coping strategies, and social support as important protective factors against destructive behavioral patterns.

Keywords: destructive behavior, psychological essence, biopsychosocial approach, aggression, autoaggression, psychological prevention, psychological correction, emotional intelligence, resilience, cognitive approach.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda kechayotgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar shaxs psixologiyasiga bevosita ta'sir ko‘rsatmoqda. Raqamli texnologiyalar rivoji, axborot oqimining keskin ortishi, migratsiya jarayonlari, oilaviy munosabatlarning transformatsiyasi hamda psixoemotsional zo‘riqishlarning ko‘payishi natijasida destruktiv xulq-atvorning turli shakllari tobora ko‘proq uchramoqda. Bu holat nafaqat shaxsning ruhiy salomatligiga, balki oila, ta'lim tizimi va jamiyat barqarorligiga ham salbiy ta'sir ko‘rsatadi [12; 13].

Psixologiya fanida destruktiv xulq murakkab, ko‘p omilli hodisa sifatida baholanadi. U shaxsning ichki psixologik ziddiyatlari, emotsional beqarorligi, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklari hamda tashqi muhit omillarining o‘zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Destruktiv xulqning namoyon bo‘lishi agressiv harakatlar, autoagressiya, zo‘ravonlik, giyohvandlik, internet qaramligi, huquqbuzarlik va boshqa salbiy xatti-harakatlarda kuzatilishi mumkin [8; 14; 15].

So‘nggi yillarda destruktiv xulqning oldini olish, uni erta aniqlash va psixologik korreksiya qilish masalalari xalqaro ilmiy hamjamiyat e'tiboridagi ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylangan. Shuningdek, O‘zbekistonda ta'lim tizimida psixologik xizmatni rivojlantirish, yoshlarning ruhiy salomatligini mustahkamlash hamda profilaktik faoliyatni kuchaytirishga qaratilgan islohotlar ushbu mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda [4; 12; 13].

Mazkur maqolada destruktiv xulq-atvorning psixologik mohiyati, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda zamonaviy nazariy yondashuvlar tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Destruktiv xulq-atvorni ilmiy jihatdan izohlash bo‘yicha turli psixologik maktablar mavjud bo‘lib, ularning har biri mazkur hodisani o‘z nazariy konsepsiyasi doirasida talqin qiladi [11].

O‘zbek psixologiya maktabida shaxs rivojlanishi, uning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabati, xulq-atvorning shakllanish mexanizmlari hamda psixologik xizmat masalalari qator tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, E.G‘. G‘oziyev shaxs psixologiyasi, tafakkur jarayonlari va xulq-atvorning ichki mexanizmlarini tahlil qilib, inson faoliyati va psixik jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini asoslagan [1]. V.M. Karimova shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, guruhiy munosabatlar va oilaviy muhitning shaxs shakllanishidagi rolini tadqiq qilgan [3]. G‘.B. Shoumarov oilaviy munosabatlar psixologiyasi doirasida oiladagi tarbiyaviy muhit, ota-ona va farzand munosabatlarining shaxs xulqiga ta’sirini ilmiy asoslab bergan [2]. Mazkur tadqiqotlar destruktiv xulq-atvorning shakllanishida ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar va shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [1-3].

Psixoanalitik yondashuv vakillari destruktiv xulqning ildizini shaxsning ichki instinktiv kuchlari va ong osti ziddiyatlari bilan bog‘laydi. Erich Fromm inson destruktivligini biologik zarurat emas, balki ijtimoiy sharoit, begonalashuv va shaxs ehtiyojlarining qondirilmasligi natijasida yuzaga keladigan hodisa sifatida izohlaydi. U destruktivlikning "xavfli" shakllari insonning ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishidagi buzilishlar bilan chambarchas bog‘liqligini ta'kidlaydi [6].

Ijtimoiy o‘rganish nazariyasida Albert Bandura agressiv va destruktiv xatti-harakatlar kuzatish, taqlid qilish hamda mustahkamlash mexanizmlari orqali o‘zlashtirilishini ilmiy asoslagan. Mazkur yondashuv oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi va ommaviy axborot vositalarining shaxs xulqiga ta'sirini tushuntirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [7].

Kognitiv yo‘nalish vakili Aaron Bek destruktiv xatti-harakatlarning yuzaga kelishini shaxsning noto‘g‘ri kognitiv sxemalari, voqelikni salbiy talqin qilishi hamda irratsional fikrlash usullari bilan izohlaydi. Ushbu yondashuv zamonaviy psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishda keng qo‘llanilmoqda [10].

Stress va moslashuv nazariyasi mualliflari Richard Lazarus va Susan Folkman destruktiv reaksiyalarni stressli vaziyatlarni baholash va ularga javob qaytarish strategiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi bilan bog‘laydilar. Ularning fikricha, samarali coping strategiyalari mavjud bo‘lmagan shaxslar destruktiv xatti-harakatlarga ko‘proq moyil bo‘ladilar.

Rus psixologiya maktabida A. N. Leontyev, S. L. Rubinshteyn va L. S. Vigotskiy shaxs faoliyati, motivatsiyasi hamda ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlari orqali destruktiv xulqning psixologik asoslarini tushuntirib berganlar. Ularning ishlari shaxs faoliyati va ijtimoiy muhitning o‘zaro bog‘liqligini yoritishda muhim ilmiy manba hisoblanadi [5; 10; 11].

O‘zbekiston psixologiya maktabida shaxsning ijtimoiylashuvi, oilaviy munosabatlar, yosh davrlari psixologiyasi va psixologik xizmat masalalariga

bag‘ishlangan tadqiqotlar destruktiv xulqning ijtimoiy-psixologik determinantlarini tushuntirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, destruktiv xulqning zamonaviy ko‘rinishlari, xususan, raqamli muhit bilan bog‘liq shakllari bo‘yicha nazariy umumlashtirishlar va tizimli tahlillarni yanada rivojlantirish zarurati saqlanib qolmoqda [12; 13; 14].

Tadqiqotning maqsadi. Destruktiv xulq-atvorning psixologik mohiyatini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida nazariy tahlil qilish, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni tizimlashtirish hamda amaliyotchi psixologlar faoliyatida foydalanish mumkin bo‘lgan ilmiy xulosalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari destruktiv xulq tushunchasining psixologik mazmunini ochib berish, uning mohiyati va namoyon bo‘lish xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, mazkur hodisani izohlovchi asosiy nazariy yondashuvlarni o‘rganish hamda ularning metodologik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Shuningdek, destruktiv xulq-atvorning shakllanishiga ta’sir etuvchi biologik, individual-psixologik va ijtimoiy omillarni tizimlashtirish, zamonaviy psixologiyada qo‘llanilayotgan profilaktik va psixokorreksion yondashuvlarni umumlashtirish hamda amaliyotchi psixologlar faoliyatida foydalanish mumkin bo‘lgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish tadqiqotning asosiy vazifalarini tashkil etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur maqolada destruktiv xulq-atvor zamonaviy biopsixososial yondashuv asosida kompleks tahlil qilinib, biologik, individual-psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta'siri yagona nazariy model doirasida umumlashtiriladi. Shuningdek, destruktiv xulq profilaktikasida emotsional intellektni rivojlantirish, psixologik rezilyentlikni kuchaytirish va kognitiv-xulqiy yondashuv elementlarini integratsiyalashning nazariy ahamiyati asoslab beriladi [9; 10].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola nazariy tadqiqot xarakteriga ega bo‘lib, destruktiv xulq-atvor muammosiga oid ilmiy manbalarni tizimli tahlil qilishga asoslanadi. Tadqiqot davomida ilmiy bilishning umumiy va maxsus metodlaridan foydalanildi. Xususan, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, kontent tahlili, ilmiy adabiyotlarni sintez qilish, mantiqiy umumlashtirish va konseptual tahlil metodlari qo‘llanildi.

Nazariy tahlil obyekti sifatida destruktiv xulq-atvorning psixologik mazmuni, uning rivojlanish mexanizmlari, shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda profilaktikasi bo‘yicha xorijiy va mahalliy ilmiy tadqiqotlar tanlandi. Tahlilda biopsixososial paradigma metodologik asos sifatida qabul qilindi. Mazkur paradigma inson xulqini biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta'siri natijasi sifatida izohlaydi [8; 11].

Tadqiqot metodologik asosini O‘zbekiston psixologiya maktabida shakllangan shaxs rivojlanishi, ijtimoiylashuv, faoliyat va psixologik xizmatga oid ilmiy qarashlar ham tashkil etdi. Xususan, shaxsning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabati, tarbiya jarayonining psixologik mexanizmlari, yosh davrlaridagi psixologik xususiyatlar va xulq-atvor shakllanishi masalalariga bag‘ishlangan

mahalliy tadqiqotlar destruktiv xulqning ijtimoiy-psixologik determinantlarini tahlil qilishda nazariy asos sifatida foydalanildi [1; 2; 3].

Shuningdek, tadqiqotda psixologiyaning zamonaviy konsepsiyalari – psixoanalitik, bixevioral, kognitiv, gumanistik va faoliyat yondashuvlari o‘zaro taqqoslandi. Ushbu yondashuvlarning integratsiyasi destruktiv xulqni bir yoqlama emas, balki kompleks hodisa sifatida baholash imkonini beradi.

O‘zbek psixologiya fanida shaxs xulq-atvorining shakllanishi, uning ijtimoiy muhit bilan munosabati va tarbiyaviy omillarning psixologik ta’siri masalalari keng o‘rganilgan. E.G‘. G‘oziyev shaxsning psixik rivojlanishi, tafakkur jarayonlari va faoliyatning inson xulqidagi o‘rni masalalarini tadqiq etib, xulq-atvorni shaxsning ichki psixologik xususiyatlari hamda tashqi ijtimoiy ta’sirlarning o‘zaro birligi sifatida baholagan. G‘.B. Shoumarov tomonidan oilaviy munosabatlar psixologiyasi doirasida oiladagi psixologik muhit, tarbiya uslublari va ota-ona munosabatlarining shaxs rivojlanishidagi ahamiyati asoslab berilgan. Ushbu qarashlar destruktiv xulq-atvorning shakllanishida oilaviy omillarning o‘rnini tushuntirish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. V.M. Karimova esa shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy-psixologik muhit va guruhiy ta’sirlarning shaxs xulqiga ta’sirini yoritib, shaxs xulq-atvorining ijtimoiy munosabatlar tizimida shakllanish mexanizmlarini ochib bergan [1; 2; 3].

Psixologik adabiyotlarda destruktiv xulq-atvor yagona ta'rifga ega emas. Turli ilmiy maktablar ushbu hodisani shaxsning ichki psixik jarayonlari, ijtimoiy tajribasi yoki tashqi muhit ta'siri bilan izohlaydi.

Psixoanalitik nazariyaga ko‘ra, destruktivlik inson psixikasidagi ichki ziddiyatlarning mahsuli hisoblanadi. Bu yondashuvda agressiv impulslar, bostirilgan ehtiyojlar va ichki konfliktlar destruktiv xatti-harakatlarning asosiy manbai sifatida talqin qilinadi. Erich Fromm esa destruktivlikni biologik instinkt emas, balki insonning begonalashuvi, ma'naviy ehtiyojlarining qondirilmasligi va ijtimoiy muhitdagi nosog‘lom munosabatlar oqibati sifatida izohlaydi.

Bixevioral va ijtimoiy o‘rganish nazariyasi vakillari destruktiv xulqni o‘rganilgan xatti-harakat deb hisoblaydilar. Banduraning kuzatish orqali o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bolalar va o‘smirlar tajovuzkor yoki destruktiv xatti-harakatlarni ota-onalar, tengdoshlari, ommaviy axborot vositalari hamda internet muhitini kuzatish orqali o‘zlashtiradilar. Agar bunday xatti-harakatlar rag‘batlantirilsa yoki jazolanmasa, ular barqaror xulq shakliga aylanishi mumkin [7].

Kognitiv psixologiya vakillari destruktiv xulqni voqelikni noto‘g‘ri baholash, salbiy avtomatik fikrlar va irratsional e'tiqodlar bilan bog‘laydilar. Shaxsning "menga nisbatan hamma adolatsiz", "muammolarni faqat kuch bilan hal qilish mumkin" kabi kognitiv sxemalari agressiv yoki autoagressiv reaksiyalarni kuchaytirishi mumkin [9; 10].

Gumanistik psixologiya nuqtai nazaridan esa destruktiv xulq shaxsning o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqara olmasligi, psixologik ehtiyojlarining qondirilmasligi va o‘zini anglash jarayonidagi to‘siqlar bilan bog‘liq. Mazkur

yondashuv profilaktikada shaxsning ijobiy salohiyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi.

Faoliyat yondashuvi vakillari shaxs xulqini uning motivlari, ehtiyojlari va ijtimoiy faoliyati bilan izohlaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, destruktiv xatti-harakatlar ko‘pincha noto‘g‘ri shakllangan motivatsion tizim hamda salbiy ijtimoiy tajribaning natijasidir.

Nazariy manbalarni umumlashtirish asosida destruktiv xulq-atvor quyidagi asosiy yo‘nalishlarga ajratilishi mumkin:

1. Tashqi destruktiv xulq. Bunda salbiy harakatlar boshqa shaxslarga yoki jamiyatga qaratiladi. Unga tajovuzkorlik, zo‘ravonlik, bezorilik, huquqbuzarlik va vandalizm kiradi.

2. Ichki destruktiv xulq. Mazkur shaklda salbiy ta'sir shaxsning o‘ziga qaratiladi. Autoagressiya, o‘ziga shikast yetkazish, suitsidal xulq, zararli odatlar va turli qaramliklar bunga misol bo‘la oladi.

3. Passiv destruktiv xulq. Mas'uliyatdan qochish, ijtimoiy izolyatsiya, faoliyatga qiziqishning yo‘qolishi, o‘z imkoniyatlarini namoyon eta olmaslik kabi holatlar ushbu guruhga kiradi.

4. Yashirin destruktiv xulq. Manipulyativ munosabatlar, psixologik bosim, kiberbulling, internet orqali zo‘ravonlik va boshqa bilvosita salbiy xatti-harakatlar zamonaviy destruktiv xulqning yangi ko‘rinishlarini tashkil etadi [10].

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, destruktiv xulq birgina omil ta'sirida shakllanmaydi. Aksincha, biologik moyillik, emotsional rivojlanish darajasi, oilaviy tarbiya, tengdoshlar ta'siri, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va madaniy omillar bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda mazkur jarayonni belgilaydi.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda psixologik rezilyentlik (resilience), emotsional intellekt va stressni boshqarish ko‘nikmalari destruktiv xulqning oldini oluvchi muhim himoya omillari sifatida e'tirof etilmoqda. Aksincha, impulsivlik, past frustratsion bardoshlilik, emotsiyalarni boshqarishdagi qiyinchiliklar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi xavf omillari sifatida qaraladi.

Nazariy tahlillar asosida quyidagi konseptual modelni taklif etish mumkin:

Xavf omillari → kognitiv va emotsional buzilishlar → moslashuv strategiyalarining zaiflashuvi → destruktiv xatti-harakat → salbiy ijtimoiy oqibatlar.

Mazkur model destruktiv xulqning rivojlanishini kompleks tushuntirish imkonini beradi hamda profilaktik va psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Biologik omillar. Zamonaviy psixologiya va neyrofan tadqiqotlari destruktiv xulq-atvorni faqat ijtimoiy muhit mahsuli sifatida emas, balki biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning murakkab o‘zaro ta'siri natijasi sifatida talqin qiladi. Biologik omillar destruktiv xulqning yuzaga kelishida to‘g‘ridan-to‘g‘ri sabab bo‘lmasa-da, shaxsning unga moyilligini kuchaytiruvchi predispozitsion omil sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Markaziy nerv tizimining funksional xususiyatlari, genetik moyillik, impulslarni nazorat qilish bilan bog‘liq miya tuzilmalarining rivojlanish darajasi hamda neyromediatorlar muvozanatidagi o‘zgarishlar agressiv reaksiyalar chastotasiga ta'sir ko‘rsatishi aniqlangan. Ayniqsa, prefrontal po‘stloq faoliyatining pasayishi o‘zini nazorat qilishning susayishi bilan bog‘liq bo‘lsa, limbik tizimning yuqori faolligi kuchli emotsional javoblarni yuzaga keltirishi mumkin.

Biroq biologik omillar destruktiv xulqni oldindan belgilamaydi. Ularning ta'siri shaxs tarbiyasi, ijtimoiy muhit va individual psixologik resurslar bilan uyg‘unlashgandagina namoyon bo‘ladi.

Individual-psixologik omillar. Destruktiv xulq shakllanishida individual psixologik xususiyatlar muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, emotsional beqarorlik, impulsivlik, past o‘zini baholash, frustratsiyaga chidamlilikning sustligi va yuqori xavotirlilik destruktiv reaksiyalar rivojlanish xavfini oshiradi [9; 10].

Emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalarining yetarli rivojlanmaganligi shaxsning muammoli vaziyatlarda konstruktiv yechim topish imkoniyatini cheklaydi. Natijada nizolarni agressiya, tahdid, manipulyatsiya yoki o‘ziga zarar yetkazish orqali hal qilishga moyillik kuchayadi.

Kognitiv nazariya nuqtai nazaridan, voqelikni salbiy talqin qilish, dushmanlik atributsiyasi va irratsional e'tiqodlar destruktiv xatti-harakatlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, "boshqalar menga ataylab zarar yetkazmoqda" yoki "kuch ishlatish eng samarali usul" kabi fikrlar agressiv xulqni oqlovchi ichki mexanizmlarga aylanadi [10].

Oilaviy muhitning ta'siri. Oila shaxs ijtimoiylashuvining birlamchi instituti bo‘lib, destruktiv xulqning shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Oiladagi zo‘ravonlik, doimiy nizolar, hissiy sovuqlik, e'tiborsizlik, ota-onaning qaramlik holatlari yoki tarbiyadagi nomuvofiqlik bolalarda salbiy xulq modellarining shakllanishiga olib kelishi mumkin [2, 3, 4].

Bandura ta'kidlaganidek, bola xulq-atvorni avvalo kuzatish va taqlid qilish orqali o‘zlashtiradi. Shuning uchun oilada muntazam kuzatiladigan agressiv munosabatlar bolaning kelajakdagi ijtimoiy xulqiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Aksincha, oilada emotsional qo‘llab-quvvatlash, ochiq muloqot, adolatli nazorat va o‘zaro hurmat mavjud bo‘lsa, bu destruktiv xulqning rivojlanish xavfini sezilarli kamaytiradi.

Ijtimoiy va raqamli muhit omillari. Raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi destruktiv xulqning yangi shakllarini yuzaga keltirdi. Kiberbulling, internet orqali psixologik bosim, onlayn zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi kontent va virtual qaramlik yoshlarning psixologik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko‘rsatmoqda [15].

Shuningdek, tengdoshlar guruhi ham muhim ijtimoiy omil hisoblanadi. Salbiy referent guruhga mansublik, ijtimoiy bosim va xavfli xatti-harakatlarni rag‘batlantiruvchi muhit destruktiv xulqni mustahkamlaydi. Ijobiy ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lgan sharoitda esa aksincha, moslashuvchan xulq shakllanadi.

Psixologik himoya mexanizmlari va destruktiv xulq. Destruktiv xulq ko‘pincha shaxsning ichki psixologik himoya mexanizmlari bilan bog‘liq. Psixik zo‘riqish kuchayganida inson ratsional yechim topish o‘rniga regressiya, proyeksiya, inkor etish yoki ko‘chirish kabi himoya mexanizmlaridan foydalanishi mumkin.

Psixologik himoya mexanizmlari va destruktiv xulq o‘rtasidagi bog‘liqlik shundan iboratki, shaxs kuchli emotsional zo‘riqish holatlarida muammoni konstruktiv hal etish o‘rniga ayrim himoya mexanizmlaridan foydalanishi mumkin. Jumladan, ko‘chirish (displacement) mexanizmi orqali bir vaziyatda yuzaga kelgan salbiy hissiyotlar boshqa, ko‘pincha yaqin insonlarga nisbatan yo‘naltiriladi. Masalan, ish faoliyatidagi muvaffaqiyatsizlik tufayli yuzaga kelgan norozilik va asabiylikning oila a’zolariga nisbatan agressiv munosabat shaklida namoyon bo‘lishi ushbu mexanizmning yaqqol ko‘rinishidir. Bunday holatda destruktiv xatti-harakat muammoning asl sababini bartaraf etmaydi, aksincha, shaxslararo munosabatlarning buzilishi va qo‘shimcha psixologik muammolarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin [9, 11].

Shu bilan birga, destruktiv xulqning shakllanishiga to‘sqinlik qiluvchi va uning salbiy ta’sirini kamaytiruvchi qator himoya omillari mavjud. Ilmiy tadqiqotlarda rivojlangan emotsional intellekt, yuqori darajadagi psixologik rezilyentlik, stressli vaziyatlarni samarali boshqarish strategiyalaridan foydalanish, sog‘lom oilaviy muhit, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, kommunikativ kompetensiyaning shakllanganligi hamda konfliktlarni konstruktiv yo‘l bilan hal etish ko‘nikmalari muhim protektiv omillar sifatida e’tirof etiladi. Mazkur omillar shaxsning murakkab hayotiy vaziyatlarga moslashish imkoniyatlarini kengaytiradi, emotsional barqarorligini mustahkamlaydi va destruktiv reaksiyalarning yuzaga kelish ehtimolini kamaytiradi.

Ilmiy muhokama. Nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, destruktiv xulqni faqat bitta nazariya doirasida izohlash yetarli emas. Psixoanalitik yondashuv ichki konfliktlarni, kognitiv nazariya fikrlash jarayonlarini, bixevioral yondashuv esa o‘rganish mexanizmlarini samarali tushuntiradi. Shu bois zamonaviy psixologiyada integrativ biopsixososial model eng maqbul yondashuv sifatida qaralmoqda.

Mazkur modelga ko‘ra, destruktiv xulq biologik moyillik, individual psixologik xususiyatlar, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy muhitning uzviy o‘zaro ta'siri natijasida rivojlanadi. Shuning uchun profilaktika ham kompleks xarakterga ega bo‘lishi, faqat shaxs bilan emas, balki oila, ta'lim muassasasi va ijtimoiy muhit bilan ham tizimli ishlashni nazarda tutishi lozim.

Ushbu nazariy umumlashtirish amaliyotchi psixologlar uchun diagnostika mezonlarini takomillashtirish, xavf guruhlarini erta aniqlash hamda dalillarga asoslangan psixoprofilaktik dasturlarni ishlab chiqishda metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Destruktiv xulq profilaktikasining zamonaviy yondashuvlari. Destruktiv xulq-atvorning oldini olish psixologik xizmat tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri

hisoblanadi. Ilmiy manbalarda profilaktika birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi bosqichlarga ajratiladi.

Birlamchi profilaktika sog‘lom shaxslar orasida xavf omillarini kamaytirishga qaratilgan bo‘lib, psixologik savodxonlikni oshirish, emotsional intellektni rivojlantirish, konfliktologik kompetensiyalarni shakllantirish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etishni o‘z ichiga oladi [12, 13].

Ikkilamchi profilaktika xavf guruhiga kiruvchi shaxslarni erta aniqlash, psixologik diagnostika o‘tkazish va individual psixologik yordam ko‘rsatishga qaratiladi. Ushbu bosqichda maktab psixologi, oliy ta'lim muassasalari psixologi hamda oilaviy psixologning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi [3, 15].

Uchlamchi profilaktika esa destruktiv xulq namoyon bo‘lgan shaxslarning ijtimoiy moslashuvini tiklash, qayta takrorlanish xavfini kamaytirish hamda psixologik reabilitatsiyani tashkil etishni nazarda tutadi.

Destruktiv xulq-atvorning samarali profilaktikasi, avvalo, uning xavf belgilarini o‘z vaqtida aniqlash va to‘g‘ri baholashga bog‘liq. Shu sababli amaliyotchi psixolog faoliyatida kompleks psixodiagnostik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi [15]. Psixologik diagnostika jarayonida shaxsning agressivlik va dushmanlik darajasi, xavotir hamda depressiv holat belgilari, emotsiyalarni boshqarish qobiliyati, oilaviy munosabatlarning xususiyatlari, ijtimoiy moslashuv darajasi, stressga bardoshlilik va psixologik rezilyentlik ko‘rsatkichlarini o‘rganish zarur. Bunda ilmiy asoslangan va standartlashtirilgan psixodiagnostik metodikalardan foydalanish olingan natijalarning ishonchliligi va aniqligini oshiradi.

Destruktiv xulqni kamaytirishga qaratilgan psixokorreksion ishlar esa shaxsning ichki resurslarini rivojlantirish va konstruktiv xulq strategiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilishi lozim. Nazariy tahlillar asosida bunday ishlarda kognitiv-xulqiy terapiya elementlari, emotsiyalarni boshqarish bo‘yicha treninglar, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish mashg‘ulotlari, konfliktlarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini shakllantirish, stressni boshqarish va relaksatsiya texnikalari, oilaviy psixologik maslahat hamda psixoedukatsion dasturlardan foydalanish samarali natijalar berishi mumkin. Ushbu yo‘nalishlarning kompleks qo‘llanilishi shaxsning moslashuv imkoniyatlarini kengaytiradi, emotsional barqarorligini mustahkamlaydi va destruktiv reaksiyalar namoyon bo‘lishini kamaytiradi.

Nazariy tahlillar asosida destruktiv xulq profilaktikasining bosqichma-bosqich konseptual modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelning birinchi bosqichi xavf omillarini aniqlashdan iborat bo‘lib, unda biologik, individual-psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillar kompleks ravishda baholanadi. Ikkinchi bosqichda psixologik diagnostika amalga oshirilib, shaxsning agressivlik darajasi, emotsional holati, stressga chidamliligi, kommunikativ kompetensiyalari va ijtimoiy moslashuv xususiyatlari aniqlanadi. Uchinchi bosqich individual psixokorreksion ishlarni tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu jarayonda kognitiv qayta tuzish, emotsional

o‘zini boshqarish, motivatsion sohani rivojlantirish hamda konstruktiv xulq strategiyalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratiladi. To‘rtinchi bosqich oilaviy va ijtimoiy hamkorlikni rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lib, bunda ota-onalar bilan maslahat ishlari olib borish, pedagog va psixologlar hamkorligini kuchaytirish hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini shakllantirish muhim hisoblanadi. Beshinchi bosqich esa amalga oshirilgan ishlar samaradorligini monitoring qilish va baholashni o‘z ichiga oladi. Unda psixologik o‘zgarishlar dinamikasi muntazam kuzatilib, zaruratga ko‘ra korreksion dasturlar takomillashtiriladi.

Mazkur model destruktiv xulqning oldini olishda tizimli, uzluksiz va kompleks yondashuvni ta’minlaydi. Shu nuqtai nazardan, destruktiv xulq bilan ishlash jarayonida xavf guruhiga mansub shaxslarni muntazam skriningdan o‘tkazish, psixologik yordamni faqat muammo yuzaga kelgandan keyin emas, balki oldini olish yo‘nalishida ham tashkil etish, ota-onalar va pedagoglarning psixologik kompetensiyalarini oshirish, emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan treninglarni amaliyotga joriy etish, raqamli muhit xavfsizligi va media savodxonlik bo‘yicha psixoprofilaktik dasturlarni ishlab chiqish hamda psixolog, pedagog, shifokor va ijtimoiy xodimlar o‘rtasidagi multidissiplinar hamkorlikni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir [12, 13, 15].

Xulosa. Destruktiv xulq-atvor zamonaviy psixologiyaning murakkab va ko‘p qirrali muammolaridan biri hisoblanadi. Nazariy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, uning shakllanishida biologik, individual-psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillar o‘zaro uzviy bog‘langan holda ishtirok etadi. Shu sababli destruktiv xulqni izohlashda integrativ biopsixososial yondashuv ilmiy jihatdan eng asosli model sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, destruktiv xulqning samarali profilaktikasi erta diagnostika, emotsional intellektni rivojlantirish, psixologik rezilyentlikni mustahkamlash, oilaviy hamkorlikni kuchaytirish va dalillarga asoslangan psixokorreksion dasturlarni joriy etishga tayanishi lozim.

Maqolada taklif etilgan konseptual model amaliyotchi psixologlarning profilaktik va korreksion faoliyatini rejalashtirishda metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur modelning eksperimental sinovi, uning samaradorligini turli yosh guruhlari va ta'lim muassasalari sharoitida baholash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. — Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
2. Шоумаров Ғ.Б. Оила психологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 2008.
3. Каримова В.М. Ижтимоий психология. — Тошкент: Fan va texnologiya, 2012.
4. Қодиров У.Д. Ёшларни деструктив таъсирлардан ҳимоялашнинг психологик жиҳатлари: монография. — Тошкент: «Фан ва технологиялар», 2013. — 236 б.
5. Асадов Ю., Мусурмонов Р. Ўсмирлар девиант хатти-ҳаракатининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. — Тошкент, 2011.
6. Атаджанов М., Салиева Д.А. Хулқи оғишган болалар психологияси. — Қўқон, 2020.
7. Леонтьев А.Н. Activity, Consciousness, and Personality. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1978.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2002.
9. Выготский Л.С. Психология развития человека. — Москва: Смысл, 2005.
10. Бандура А. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.
11. Бек А.Т. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. — New York: International Universities Press, 1976.
12. Фромм Э. The Anatomy of Human Destructiveness. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.
13. Лазарус Р.С., Фолкман С. Stress, Appraisal, and Coping. — New York: Springer, 1984.
14. Реан А.А. (ред.). Психология воспитания и профилактика девиантного поведения. — Москва: Московский педагогический государственный университет, 2023. — 216 с.
15. Мищенко В.А. Психология аутодеструктивного поведения и его профилактика: курс лекций. — Ставрополь: Издательство СКФУ, 2022. — 232 с.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI

2026-yil
7-son

Muassis - "FAN VA INNOVATSIYA YANGILIKLARI" MCHJ
Jurnal hamkori - «PROFI UNIVERSITY»

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 24-may kuni № 454068-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o'zbek, tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 190110, Toshkent shahri Uchtepa tumani, Bog'iston MFY, 14-mavze, 8-uy.

Telefonlar: +998 90 749 00 00
+998 90 749 77 77
+998 91 902 05 01
E-mail: saen_2024@mail.ru
Jurnal sayti: www.saen.uz
Telegram kanali: **https://t.me/saen_2024**

Maqolada keltirilgan fakt va ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldirlar.

"Fan va ta'lim yangiliklari" ilmiy-amaliy jurnali Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining qarori (25.08.2025 y., №374/5) bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

ISSN: 3093-8694